

بررسی تأثیر فضای سرمایه گذاری بر درآمد گردشگری در کشورهای منتخب خاورمیانه

هادی رفیعی دارانی (استادیار گروه اقتصاد گردشگری، پژوهشکده گردشگری جهاددانشگاهی خراسان رضوی، مشهد،

ایران، نویسنده مسئول)

h.raffiei@acecr.ac.ir

علی رهنما (پژوهشگر گروه اقتصاد گردشگری، پژوهشکده گردشگری جهاددانشگاهی خراسان رضوی، مشهد، ایران)

a.rahnama@acecr.ac.ir

آزاده استادفرد (پژوهشگر گروه اقتصاد گردشگری، پژوهشکده گردشگری جهاددانشگاهی خراسان رضوی، مشهد،

ایران)

a.ostadfard@gmail.com

صص ۸۶ - ۵۵

چکیده

در دهه‌های اخیر، گردشگری به یکی از سریع‌ترین و رو به رشدترین بخش‌های صنعتی دنیا تبدیل گردیده است. برای رسیدن به درآمد بالای گردشگری، کشورها نیازمند داشتن فضای مناسب سرمایه‌گذاری می‌باشند. این فضا تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل مرتبط با قانون‌گذاری، نظارتی، سازمانی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و دیگر عوامل تعیین کننده شرایط فعالیت سرمایه‌گذاری در یک کشور، منطقه یا شهر مشخص می‌گردد. در این مطالعه به بررسی تأثیر فضای سرمایه‌گذاری بر درآمد گردشگری در کشورهای منتخب خاورمیانه پرداخته می‌شود. شاخص‌های متعددی بر فضای سرمایه‌گذاری تأثیرگذارند که در این تحقیق شاخص‌های کنترل فساد، حاکمیت قانون، کیفیت مقررات، کارایی دولت، حق اظهار نظر و پاسخگویی، ثبات سیاسی و شاخص کلی فضای کسب و کار در نظر گرفته شده است. همچنین سهم درآمدهای گردشگری از GDP به عنوان شاخصی از درآمد گردشگری در نظر گرفته شده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش پنل دیتا در بازه زمانی ۲۰۱۶-۲۰۰۶ برای ۱۳ کشور منتخب منطقه خاورمیانه انجام شده است. نتایج نشان

داد که کیفیت مقررات و اثربخشی دولت تأثیر مثبت و معنی‌دار و کنترل فساد، شاخص فضای کسب و کار تأثیر منفی و معنی‌دار بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP در کشورهای منتخب خاورمیانه دارد. با توجه به نتایج به دست آمده می‌توان این طور بیان کرد که بهبود فضای سرمایه‌گذاری یکی از عوامل مهمی است که باید در زمینه گردشگری به آن توجه کرد. به عبارت دیگر، در صورت فراهم بودن فضای مناسب سرمایه‌گذاری در یک کشور، بخش گردشگری و زیربخش‌های مرتبط با آن همچون حمل و نقل، هتل‌داری بهبود خواهد یافت که نتیجه آن افزایش سهم درآمدهای گردشگری از GDP می‌باشد. در صورت فراهم بودن شاخص‌های حکمرانی خوب (ثبات سیاسی، کیفیت مقررات، کنترل فساد، حق اظهار نظر و پاسخگویی، اثربخشی دولت و حاکمیت قانون)، فضای سرمایه‌گذاری و به تبع آن درآمدهای گردشگری بهبود می‌یابد.

کلمات کلیدی: فضای سرمایه‌گذاری، خاورمیانه، درآمدهای گردشگری، الگوی پانل دیتا.

۱. مقدمه

در بسیاری از کشورهای جهان دستیابی به رشد اقتصادی بالاتر، راهبرد اصلی برای رسیدن به توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی است. تجربه کشورهای توسعه‌یافته نشان می‌دهد که عامل اصلی رشد و توسعه اقتصادی آن‌ها سرمایه‌گذاری بوده است چنانچه در مطالعات متعدد به نقش مهم و کلیدی سرمایه‌گذاری در رشد، توسعه اقتصادی و کاهش فقر اشاره شده است (خوش‌فر، ۱۳۹۵، ص. ۴۸). به اعتقاد اقتصاددانان، موثرترین راه حل تحقق اهداف بلندمدت اقتصادی و دستیابی به سطوح بالای رشد و توسعه، وجود یک ساختار اقتصادی توانمند با بازارهای مالی فعال و سالم و از همه مهمتر سرمایه‌مولد است (بهبودی و باستان، ۱۳۸۹، ص. ۲).

فضای سرمایه‌گذاری به عنوان محیطی که در آن سرمایه‌گذاری صورت می‌گیرد تحت تأثیر عوامل مختلفی از اقتصاد خرد و کلان و همچنین وضعیت اجتماعی و سیاسی کشور است

(لیتویننکو^۱ و همکاران، ۲۰۱۶، ص. ۲۵۴). یکی از شرایط مهم توسعه پایدار اقتصاد ملی در سطح کلان نیز بهبود فضای سرمایه‌گذاری است (کوزنتسوا و واکولیچ^۲، ۲۰۱۷، ص. ۱). در کشورهای در حال توسعه بهبود فضای سرمایه‌گذاری امری حیاتی و ضروری است زیرا فضای سرمایه‌گذاری خوب فرصت‌ها و جذابیت‌هایی را برای شرکت‌ها فراهم می‌کند تا کارآتر فعالیت کرده، کسب و کار خود را توسعه داده و از این طریق شغل ایجاد کنند (گزارش توسعه جهانی، بانک جهانی^۳، ۲۰۰۵، ص. ۱). فضای سرمایه‌گذاری که شرایط بی‌ثبات را ایجاد کرده و یا سبب افزایش هزینه‌های کسب و کار شده است، تأثیر منفی بر جذب سرمایه‌گذاران برای شروع فعالیت و یا توسعه کسب و کارشان و ایجاد شرایط کاری جدید دارد (هوزمن^۴، ۲۰۱۸، ص. ۳). در واقع فضای سرمایه‌گذاری که شکل گرفته از سیاست‌ها و خط‌مشی‌های دولت‌ها است همانند اهرمی سبب جذب یا دفع سرمایه‌گذاری و هدایت سرمایه‌گذاران به سمت فعالیت‌های مختلف اقتصادی در هر کشوری می‌شود. چنانچه دولت محلی بوروکراتیک و فاسد باشد، سیاست‌های دولت در جهت ایجاد زیرساخت‌ها و خدمات مالی ناکارآمد باشد، به طوری که بنگاه‌ها نتوانند خدمات قابل اطمینان دریافت کنند، سرمایه‌گذاری بالقوه کم خواهد شد و انتظار رشد در این فضای سرمایه‌گذاری نیز از بین می‌رود. در مقابل یک حاکمیت و فضای کسب و کار خوب، سبب بازده و انباشت سرمایه می‌شود (دلار^۵ و همکاران، ۲۰۰۵، ص. ۲).

با توجه به نقش کلیدی فضای سرمایه‌گذاری، می‌توان از شاخص‌های فضای سرمایه‌گذاری همچون یک ابزار مناسب برای سنجش و شناسایی موانع رشد و توسعه در بخش‌های مختلف اقتصادی استفاده کرد. یکی از بخش‌های فعال در چرخه اقتصاد، گردشگری است که به عنوان سومین صنعت در جهان از نظر درآمدزایی و جذب منابع مالی پس از نفت و خودرو شناخته می‌شود و بسیاری از اقتصادهای در حال توسعه بر رشد صنعت توریسم در جهت رسیدن به

1. Litvinenko
2. Kuznetsova and Vakulich
3. World Bank , World Development Report, 2005
4. Huisman
5. dollar

رشد پایدار اقتصادی تأکید دارند (تانگ^۶، ۲۰۱۲، ص. ۱). در چند دهه اخیر سرمایه‌گذاری در بخش گردشگری مورد توجه بسیاری از کشورهای در حال توسعه قرار گرفته است. به این دلیل که آن‌ها دریافته‌اند با ایجاد فضای مناسب سرمایه‌گذاری در گردشگری می‌توانند با ایجاد تنوع در درآمدها و ارتقای سطح درآمد ملی کشورهایشان به رشد اقتصادی دست یابند. سرمایه‌گذاری در این صنعت می‌تواند منجر به افزایش درآمدهای صادراتی، ایجاد مشاغل جدید (به صورت مستقیم و غیر مستقیم)، اشتغال‌زایی جوانان و زنان، حل مشکلات بیکاری و فقر و بهره‌مندی جوامع محلی از این درآمدها گردد (فاضل^۷ و همکاران، ۲۰۱۷، ص. ۱۰۴۳؛ متانی و امیری، ۱۳۹۷، ص. ۲۱۰؛ قلی پورسلامانی، ۲۰۰۷، ص. ۷۹). نظرسنجی که توسط کنفرانس تجارت و توسعه سازمان ملل (UNCTAD^۸) از بیش از ۵۰ کشور (اکثریت در حال توسعه) انجام گرفته، تأیید می‌کند که گردشگری از جمله صنایع پیش‌رو در جذب سرمایه‌گذاری خارجی است (اندو^۹، ۲۰۰۶، ص. ۶۰۱). البته این در صورتی است که فضای مناسب برای سرمایه‌گذاری در کشورها فراهم شده باشد. فضای سرمایه‌گذاری در گردشگری به دلیل خاصیت بازدهی زودهنگام از بستر مناسبی برخوردار است (متانی و امیری، ۱۳۹۷، ص. ۲۱۰). فضای سرمایه‌گذاری در بخش گردشگری تفاوت چندانی با فضای سرمایه‌گذاری در سایر بخش‌ها ندارد. چنانچه عوامل تعیین‌کننده بر جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی (FDI) در این بخش همانند سایر بخش‌ها عبارتند از: ثبات سیاسی، سطح توسعه اقتصادی، فضای اجتماعی و اقتصادی، خصوصی‌سازی صنعتی، آزادسازی رژیم‌های سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، مالیات، مشوق‌های سرمایه‌گذاری، در دسترس بودن و کیفیت زیرساخت‌ها و استراتژی شرکت‌ها می‌باشند (اندو، ۲۰۰۶، ص. ۶۰۱؛ فاضل و همکاران، ۲۰۱۷، ص. ۱۰۴۴). فضای مناسب سرمایه‌گذاری در گردشگری سبب جذب سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی می‌شود. سرمایه‌گذاری خارجی می‌تواند توسعه گردشگری را سرعت بخشیده و معیارهای اقتصادی را ارتقا داده و ایده‌ها، فن‌آوری، تماس‌ها و بازارهای جدید را به ارمغان می‌آورد

6. Tang, 2012

7. Fazel

8. United Nations Conference on Trade and Development

9. Endo

(متانی و امیری، ۱۳۹۷، ص. ۲۱۰). در سراسر جهان، سرمایه‌گذاری گردشگری بدون شک یکی از مهمترین اشکال جهت سرمایه‌گذاری به حساب می‌آید.

منطقه خاورمیانه منطقه‌ای استراتژیک از نظر جغرافیایی و انرژی است، به طوری که اکثر کشورهای این منطقه تولیدکننده نفت در جهان هستند و جزء کشورهای در حال توسعه محسوب می‌شوند. اقتصاد این کشورها وابستگی زیادی به تجارت نفت در جهان دارد. آمار بیکاری بالا و محدودیت منابع ارزی از دیگر ویژگی‌های اقتصاد این کشورهاست که موجبات اهمیت داشتن توسعه صنعت گردشگری در این منطقه را ایجاد می‌کند. شاید مهمترین دلیل که دولت‌ها در خاورمیانه به گردشگری توجه کرده و در راستای آن برنامه‌ریزی کنند، درآمدزایی در بخش گردشگری است که سبب رشد تولید ناخالص ملی، کاهش فقر و اشتغال‌زایی در کشور می‌گردد. صنعت گردشگری کشورهای خاورمیانه با وجود داشتن جاذبه‌های مختلف گردشگری همیشه به خاطر وقوع بحران‌های مختلف و عدم وجود امنیت ضرر و آسیب می‌بیند (تیموری، ۱۳۹۴، ص. ۲). بر طبق آمار و اطلاعات موجود در سایت بانک جهانی در سال ۲۰۱۶ درآمد گردشگری منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا حدود ۱۰۸/۸ میلیارد دلار بوده است که حدود ۴/۴ درصد رشد داشته است. بر اساس WTTC^{۱۰} گردشگری، ۱۰ درصد از GDP جهانی را در بر می‌گیرد و با رشد کنونی ۴ درصدی تا سال ۲۰۲۰ تقاضای گردشگری در جهان به ۱/۶ میلیارد دلار خواهد رسید و از ۱۰ شغل برتر در جهان، یکی را به خود اختصاص خواهد داد (ایمانی خوشنحو و علی زاده، ۱۳۹۲، ص. ۲).

در این پژوهش ابتدا به معرفی فضای سرمایه‌گذاری به عنوان فضایی که تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل نهادی و غیر نهادی تعیین کننده شرایط مناسب جهت جذب سرمایه در زمینه‌های مختلف اقتصادی است، پرداخته می‌شود و در ادامه مزایای کلیدی و تأثیر مثبت سرمایه‌گذاری در گردشگری بررسی می‌گردد. سپس شاخص‌های مؤثر بر فضای سرمایه‌گذاری (شاخص‌های کنترل فساد، حاکمیت قانون، کیفیت مقررات، کارایی دولت، حق اظهار نظر و پاسخگویی، ثبات سیاسی و شاخص کلی فضای کسب و کار) معرفی و شرح داده می‌شود. در نهایت به بررسی تأثیرگذاری هر یک از این شاخص‌ها بر درآمد گردشگری

(سهم درآمدهای گردشگری از GDP به عنوان شاخصی از درآمد گردشگری) پرداخته شده است.

اطلاعات مورد نیاز برای تحقیق از طریق منابع کتابخانه‌ای و الکترونیکی تهیه شده است، آمار و داده‌های مورد نیاز از سایت بانک جهانی و سایت شورای جهانی سفر و گردشگری تهیه شده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش‌های اقتصادسنجی و داده‌های تابلویی ۱۳ کشور منتخب خاورمیانه یعنی مصر، ایران، اردن، کویت، لبنان، مراکش، عمان، امارات، عربستان سعودی، یمن، تونس، سوریه و الجزایر انجام شده است.

هدف اصلی این پژوهش پاسخ به این پرسش است که تأثیرگذاری هر یک از شاخص‌های مؤثر بر فضای سرمایه‌گذاری بر رشد درآمد گردشگری کشورهای مورد مطالعه به چه میزان می‌باشد؟ این پژوهش با هدف پاسخگویی به پرسش فوق در ۴ بخش تنظیم شده است. در بخش نخست ادبیات تحقیق مورد بررسی قرار گرفته می‌شود و در بخش دوم پیشینه تحقیق معرفی می‌شود. در بخش سوم به بررسی متغیرهای تحقیق پرداخته می‌شود. در بخش چهارم به تصریح مدل و نتایج حاصل از آن پرداخته می‌شود.

۲. پیشینه تحقیق

تحقیقات تحلیلی و تجربی زیادی در زمینه فضای سرمایه‌گذاری و تأثیر آن بر رشد و توسعه اقتصادی انجام شده است. که در ذیل به آن اشاره می‌گردد. اما تا کنون پژوهشی در رابطه با فضای سرمایه‌گذاری و نقش آن بر درآمد گردشگری انجام نشده است. متانی و امیری (۱۳۹۷)، به بررسی نقش سرمایه‌گذاری و طرح‌های عمرانی در توسعه صنعت گردشگری مازندران پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که سرمایه‌گذاری در زمینه زیرساخت‌ها، ایجاد جاذبه‌های مناسب، ایجاد امنیت اقتصادی و اجتماعی برای سرمایه‌گذاران و در نظر گرفتن تسهیلات در حوزه گردشگری باعث توسعه گردشگری استان مازندران خواهد شد. کروب‌فر و مجیدی‌فر (۱۳۹۶)، در مطالعه‌ای به شناسایی عوامل مؤثر بر جریان‌ات و جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و رابطه آن با صنعت گردشگری پرداختند. نتایج حاصل نشان داد که توجه به زیرساخت‌های قانونی، تشویق و تقویت سرمایه‌گذاری داخلی

بخش خصوصی، توجه به کارایی و بهره‌وری سرمایه‌گذاری‌های انجام شده در زیر ساخت‌ها و تحقیق و توسعه، توجه به کارایی، بهره‌وری و سطح مهارت نیروی کار و اقداماتی در جهت افزایش ثبات سیاسی کشور شاید بتواند به جذب بیشتر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در صنعت گردشگری و شکوفایی هر چه بیشتر این صنعت در کشور ایران منجر شود. تیموری (۱۳۹۴)، به بررسی وقوع بحران‌های سیاسی اجتماعی و اثرات آن بر درآمد حاصل از گردشگری در کشورهای ایران، ترکیه و مصر پرداختند. نتایج نشان داد که در کشور ترکیه و مصر درآمد گردشگری تحت تأثیر بحران و ناآرامی‌های سیاسی اجتماعی می‌باشد و در دوره‌های وقوع چنین بحران‌هایی از درآمد گردشگری این کشورها کاسته شده است. این در حالی است که به خاطر شرایط خاص سیاسی در ایران، مهمترین عامل اثرگذار بر کاهش درآمد گردشگری شاخص بهای مصرف‌کننده است. حیدری چپانه و سلطانی (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای به بررسی ثبات سیاسی و امنیت در توسعه صنعت گردشگری با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی در خاورمیانه پرداختند. یافته‌های پژوهش نشان داد که نوسان و عدم تعادل شدید در میزان گردشگران ورودی به کشورهای این منطقه ارتباط بسیار نزدیکی با تحولات سیاسی در عرصه جهانی (چون استراتژی مبارزه با تروریسم بین‌الملل)، فضای سیاسی-امنیتی منطقه خاورمیانه (مانند تشدید اقدامات گروه‌های بنیادگرا) و شرایط داخلی کشورهای این منطقه (مانند رژیم‌های استبدادی) دارد. موسوی شقایب و همکاران (۱۳۹۱)، با استفاده از روش توصیفی-پیمایشی به بررسی تأثیر بی‌ثباتی سیاسی خاورمیانه بر صنعت گردشگری ایران در دوره پس از ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ پرداختند. نتایج نشان داد که شاخص‌های اصلی (جنگ، تروریسم و بی‌ثباتی رژیم سیاسی) با شاخص‌های رکود (بازاریابی) صنعت گردشگری، دارای همبستگی در سطح معنی‌دار قابل قبولی می‌باشند. با توجه به اینکه بازاریابی و به‌طور ویژه تبلیغات مقاصد از جمله مهمترین عناصر گردشگری است، می‌توان نتیجه گرفت بی‌ثباتی سیاسی به وجود آمده پس از ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ که به بروز جنگ و تروریسم و بی‌ثباتی رژیم‌های حاکم منطقه انجامید به دلیل مخدوش کردن چهره مسلمانان منطقه و ایجاد تصویر منفی نسبت به کشور ایران باعث رکود در صنعت گردشگری کشور شده است. بهبودی و باستان (۱۳۸۹)، رابطه گردشگری و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در کشورهای در حال توسعه

(رهیافت علیت در داده‌های تابلویی) را بررسی کردند. نتایج نشان داد در کشورهای در حال توسعه تنها از طرف تعداد گردشگر به سوی FDI رابطه علیت وجود دارد. سخنور (۲۰۱۹)، به بررسی اینکه آیا سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، گردشگری و رشد اقتصادی در اروپا را تسریع می‌کند پرداخت. نتایج نشان داد سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی بر رشد اقتصادی پنج کشور تأثیر منفی دارد و به طور شگفت‌انگیزی صنعت گردشگری را در هیچ یک از کشورهای نمونه مورد بررسی تحریک نمی‌کند. دوتا و کار^{۱۱} (۲۰۱۸)، حاکمیت قانون و تخصیص بودجه را برای استان‌های هند مورد بررسی قرار داد. نتایج نشان داد تأثیرات حاشیه‌ای تخمین زده شده حکومت قانون بر تخصیص بودجه نشان می‌دهد که کاهش میزان تخصیص بودجه برای استان‌های ثروتمندتر کوچکتر است. از دیدگاه سیاستی، این نتایج نشان می‌دهد که حاکمیت قانون و مقررات بودجه برای گردشگری مکمل یکدیگر هستند. سیسلیک و گوژک^{۱۲} (۲۰۱۸)، کنترل فساد، سرمایه‌گذاری بین‌المللی و رشد اقتصادی در ۱۴۲ کشور با استفاده از داده‌های پانل مورد بررسی قرار دادند. فقدان فساد تأثیر مثبت و قابل توجهی بر نرخ رشد واقعی تولید ناخالص داخلی سرانه و افزایش نسبت سرمایه‌گذاری دارد. از این رو، نتایج تجربی نشان می‌دهد که فساد به طور مستقیم مانع سرمایه‌گذاری و رشد اقتصادی است. ژو^{۱۳} و همکاران (۲۰۱۷)، در مطالعه‌ای به بررسی اثر سرمایه‌گذاری گردشگری (ساختمان) بر درآمد گردشگری در چین با استفاده از مدل اقتصادسنجی فضایی پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که سرمایه‌گذاری‌های انجام‌شده در ساختمان‌سازی در بخش گردشگری تأثیر مثبت و قابل توجهی بر درآمد گردشگری دارد. فاضل و همکاران (۲۰۱۷)، در مطالعه‌ای به بررسی تأثیر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در بخش گردشگری بر روی رشد اقتصادی در کشور مورس پرداخته‌اند. ایشان با استفاده از مدل تصحیح خطای برداری پویا به این نتیجه رسیدند که سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به رشد اقتصادی کمک می‌کند اگرچه ضریب بخش گردشگری اندک است. یافته‌ها همچنین نشان‌دهنده رابطه مثبت بین توسعه گردشگری و رشد اقتصادی

11. Dutta and Kar

12. Cieslik and Goczek

13. Zhou

است بنابراین به حمایت از رشد بخش گردشگری توصیه می‌گردد. کریستجاندوتیر^{۱۴} (۲۰۱۶)، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در صنعت مهمان‌نوازی در ایسلند و نروژ را در مقایسه با کشورهای نوردیک و سایر کشورهای عضو OECD مورد بررسی قرار داد. نتایج نشان داد سرمایه‌گذاران علاقه‌مند به سرمایه‌گذاری در صنعت محلی عمدتاً از کشورهای کم جمعیت با درآمد بالا هستند. بانرجی^{۱۵} و همکاران (۲۰۱۵)، به تعیین چارچوبی برای ارزیابی سرمایه‌گذاری عمومی گردشگری در هائیتی پرداخته‌اند. آنها با استفاده از مدل تعادل عمومی به ارزیابی اثرات اقتصادی سرمایه‌گذاری گردشگری در جنوب غربی هائیتی پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که سرمایه‌گذاری بر گردشگری تأثیر مثبتی بر فعالیت بخش‌های مختلف گردشگری به خصوص هتل‌ها و رستوران‌ها دارد. سرمایه‌گذاری گردشگری همچنین سبب افزایش ۲ درصدی در تولید ناخالص در سال ۲۰۴۰ در مقایسه با سال پایه دارد. این سرمایه‌گذاری همچنین سبب از بین بردن فقر در برخی از فقیرترین ساکنان هائیتی می‌انجامد. این پژوهش مکانیزم‌هایی را ارائه می‌دهد که طی آن سرمایه‌گذاری گردشگری می‌تواند به افزایش فرصت‌های شغلی و کاهش فقر کمک کند. مشتاق و زمان^{۱۶} (۲۰۱۴)، در مطالعه‌ای به بررسی رابطه بی‌ثباتی سیاسی، تروریسم و گردشگری در منطقه سارک در بازه زمانی ۱۹۹۵-۲۰۱۲ با استفاده از روش پانل پرداختند. نتایج نشان داد که از یک سو رابطه مثبتی بین رشد اقتصادی و گردشگری است و از طرف دیگر رابطه مثبتی بین تروریسم و گردشگری نیز در منطقه سارک وجود دارد. همچنین در بلندمدت رابطه منفی بین عدم ثبات سیاسی و گردشگری در منطقه وجود دارد. چینگارانده^{۱۷} (۲۰۱۴)، با استفاده از مشاهدات کتابخانه‌ای به تأثیر عدم ثبات سیاسی بر گردشگری در مصر پرداخته و نشان داده است که تعداد گردشگران از ۱۵ میلیون گردشگر در سال ۲۰۱۰ به ۱۰ میلیون در سال ۲۰۱۲ کاهش یافته است و در سال بعد با رشد اندکی به ۱۱/۵ میلیون گردشگر رسیده است. صمیمی و همکاران (۲۰۱۳)، به بررسی رابطه بین سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی با رشد و توسعه بخش گردشگری در کشورهای در حال

14. Kristjánisdóttir

15. Banerjee

16. Mushtagh and Zaman

17. Chingarande

توسعه پرداخته‌اند. نتایج نشان‌دهنده یک رابطه دو طرفه بین سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و توسعه گردشگری می‌باشد. سلواناتان^{۱۸} و همکاران (۲۰۰۹)، در مطالعه‌ای به بررسی ارتباط بین سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و گردشگری در هندوستان پرداختند. نتایج نشان داد که پیوند مستقیم بین سطح سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و تعدادی از مدیران و کارآفرینانی که به دنبال فرصت‌های سرمایه‌گذاری به عنوان یک گردشگر تجاری در کشورهای میزبان هستند، وجود دارد. فلچر و مرکباتی^{۱۹} (۲۰۰۸)، در مقاله‌هایی به بررسی تأثیر بی‌ثباتی سیاسی بر جهانگردی در فیجی و کنیا پرداختند. در این مقالات تأثیر حملات و پیامدهای آن را بر تعداد ورودی‌های گردشگری و حجم درآمدها مورد بررسی قرار دادند. نتایج این دو تحقیق نشان داد که رویدادهای سیاسی مانند کودتا و مسائل سیاسی داخلی اثرات به مراتب شدیدتری در سطح فعالیت‌های گردشگری نسبت به حملات تروریستی سطح پایین تا متوسط دارند. اندو (۲۰۰۶)، به مطالعه جریان و حجم سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در بخش گردشگری پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که در برخی از کشورهای در حال توسعه، نقش سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در گردشگری در فعالیت‌های اقتصادی آنها بسیار حیاتی است. تجزیه و تحلیل دقیق قبل از جذب FDI یا TNC در گردشگری در استراتژی‌های توسعه کلی آنها توصیه می‌شود.

۳. روش تحقیق

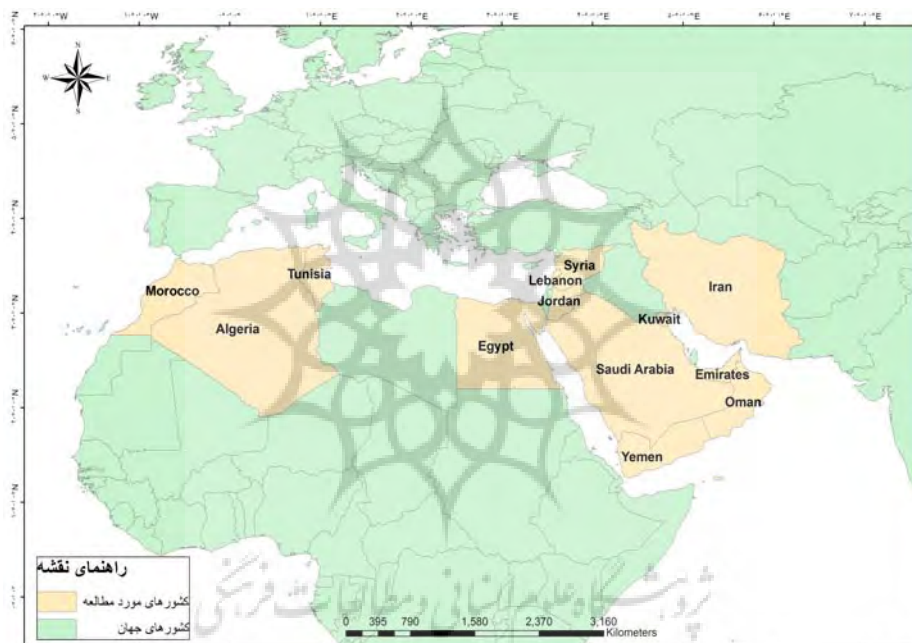
روش داده‌های ترکیبی (پانل دیتا^{۲۰}) روشی برای تلفیق داده‌های مقطعی و سری زمانی است. مزیت این روش در این است که معمولاً روش‌های سنتی اقتصادسنجی بر سری‌های زمانی و داده‌های مقطعی، ناهماهنگی‌های مربوط به واحدها یا گروه‌ها را لحاظ نمی‌کنند و نتایج دارای ریسک است. این نوع ناهمگنی‌ها در روش داده‌های پانل در نظر گرفته می‌شوند و برآوردهای نأریب و ناسازگارتری را ارائه می‌دهند (محمدی، ۱۳۹۰، ص. ۶۹). در واقع با

18. Selvanathan et al

19. Flecher and Morakabati

20. Panel data

استفاده از داده‌های ترکیبی، شناسایی و اندازه‌گیری تأثیراتی که به سادگی در داده‌های مقطعی و سری زمانی قابل شناسایی نیست، امکان‌پذیر می‌شود (هسیائو^{۲۱}، ۲۰۰۳، ص. ۹۵). در این مطالعه به بررسی شاخص‌های فضای سرمایه‌گذاری بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP در کشورهای منتخب خاورمیانه (امارات، الجزایر، مصر، ایران، اردن، کویت، لبنان، مراکش، عمان، عربستان سعودی، سوریه، تونس، یمن) در بازه زمانی ۲۰۱۶-۲۰۰۶ پرداخته می‌شود.

نقشه ۱. کشورهای مورد مطالعه در پژوهش

شاخص‌های متعددی بر فضای سرمایه‌گذاری تأثیرگذار است که بر مبنای مطالعات صورت گرفته توسط بانک جهانی، شاخص‌های فضای کسب و کار^{۲۲}، ثبات سیاسی^{۲۳}، کیفیت

مقررات^{۲۴}، کنترل فساد^{۲۵}، حق اظهار نظر و پاسخگویی^{۲۶}، اثربخشی دولت^{۲۷} و حاکمیت قانون^{۲۸} در این مطالعه در نظر گرفته شده است.^{۲۹} اطلاعات مورد نیاز از سایت‌های شورای سفر و گردشگری جهان^{۳۰} و بانک جهانی^{۳۱} اخذ شده است. الگوی اصلی این مطالعه پانل دیتا و بین‌کشوری و چارچوب اصلی برای چنین الگوهایی به صورت زیر است:

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta_j X_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

که در آن، X_{it} بردار متغیرهای توضیحی است. در بررسی داده‌ها و برآورد الگوها به صورت پانل دیتا دو رهیافت کلی و اصلی در ادبیات داده‌های تلفیقی وجود دارد: الف- اثرات ثابت^{۳۲}: بر این فرض استوار است که اختلاف بین کشورها را می‌توان به صورت تفاوت در عرض از مبدأ نشان داد. بنابراین رابطه (۱) را می‌توان برای الگوی با اثرات ثابت به صورت ذیل بازنویسی کرد:

$$Y_{it} = \alpha_i + X_{it}\beta + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

در برآورد و تخمین الگوی اثرات ثابت، ابتدا این مسأله مطرح است که آیا شواهدی دال بر ادغام شدن داده‌ها وجود دارد یا اینکه مدل باید بصورت اثرات ثابت برآورد شود. برای این منظور از آزمون چو^{۳۳} بصورت ذیل استفاده می‌شود (بالتاجی^{۳۴}، ۲۰۰۵، ص. ۱۶۵).

۲۲. این شاخص، میانگین شاخص‌هایی همچون شروع کسب و کار، مجوز ساخت و سازه ثبت اموال و دارایی‌ها، گرفتن اعتبارات، حمایت از سرمایه‌داران، پرداخت مالیات، تجارت برون مرزی، اجرای قراردادهای حل و فصل مسائل و مشکلات می‌باشد. همچنین متغیر الکتریسیته به دلیل نداشتن اطلاعات در برخی از سال‌ها از میانگین حذف شد.

23. Political Stability
24. Regulatory Quality
25. Control of corruption
26. Voice and Accountability
27. Government Effectiveness
28. Rule of Law

۲۹. این شش متغیر، متغیرهای مربوط به حکمرانی خوب می‌باشد.

30. World Travel & Tourism Council
31. World Bank
32. Fixed Effect
33. Chow test
34. Baltagi

۴. مبانی نظری تحقیق

۴.۱. فضای سرمایه‌گذاری

در جهت استفاده مؤثرتر و کارا تر از موجودی سرمایه، همچنین جذب سرمایه از سایر بخش‌ها و مناطق و انجام سرمایه‌گذاری مولد، نیاز به ایجاد شرایط خاصی می‌باشد که به نام فضای سرمایه‌گذاری تعریف می‌شود. بانک جهانی فضای سرمایه‌گذاری را محیطی سیاسی، نهادی و نظارتی تعریف کرده که شرکت‌ها در آن فعالیت کنند (کیندا^{۳۵} و همکاران، ۲۰۱۱، ص. ۴۴۱). در واقع فضای سرمایه‌گذاری به خودی خود، کل مجموعه و عوامل فعال در بخش‌های اقتصادی، سیاسی و مالی را شامل می‌شود. اگرچه مطالعات زیادی در زمینه سرمایه‌گذاری انجام شده است اما همچنان بسیاری از سؤالات در زمینه فضای سرمایه‌گذاری از قبیل مکانیزم مدیریت و چگونگی اندازه‌گیری آن هنوز در حال بحث و مناظره است و تلاش‌ها برای اندازه‌گیری مجموعه خاصی از شاخص‌ها ادامه دارد (باکیوا و خاشیمووا^{۳۶}، ۲۰۱۷، ص. ۷۹).

فضای کسب و کار و سرمایه‌گذاری ایجادشده توسط دولت‌ها، تعیین‌کننده تصمیمات سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی و در نتیجه پیشرفت و توسعه اقتصادی کشور هستند (باکیوا و خاشیمووا، ۲۰۱۷، ص. ۷۹). امروزه به صورت تئوری و نظری پذیرفته و اثبات شده است که فضای سرمایه‌گذاری و فضای کسب و کار تأثیر معناداری بر بهره‌وری، رشد اقتصادی و در نتیجه در کل فعالیت‌های اقتصادی دارند (کوردانانو^{۳۷} و همکاران، ۲۰۱۰، ص. ۱۴۱). خط مشی و سیاست‌های دولت از طریق تأثیر بر هزینه‌ها، ریسک‌ها و موانع، تأثیر زیادی بر فضای سرمایه‌گذاری کشور دارد (اسکریبانو و گاش^{۳۸}، ۲۰۰۵، ص. ۲).

فضای سرمایه‌گذاری نامناسب سبب جذب سرمایه پایین‌تر در کشورهای در حال توسعه نسبت به کشورهای توسعه‌یافته می‌شود، به این دلیل در کشورهای در حال توسعه کمتر تمایل

35. Kinda

36. Bakieva and A. Khashimova

37. Cordonanu

38. Escribano & Guasch

به سرمایه‌گذاری در این کشورها دارند (هوزمن^{۳۹}، ۲۰۱۸، ص. ۴). دلیل عمده سرمایه‌گذاری پایین در کشورهای در حال توسعه، زیرساخت‌های نامناسب، مقررات دست و پا گیر، عدم دسترسی به منابع مالی، رقابت با بخش غیر رسمی و نرخ‌های مالیات بالا می‌باشد (هوزمن، ۲۰۱۸، ص. ۳). بر مبنای نظر سنجی که بانک جهانی بر روی بیش از ۴۵۰۰۰ شرکت در ۱۰۶ کشور در حال توسعه انجام داده است، در منطقه جنوب آسیا؛ بی‌ثباتی سیاسی، فساد و زیرساخت‌های نامناسب به عنوان اصلی‌ترین عوامل کارایی پایین فضای سرمایه‌گذاری در این کشورها بیان شده است. میزان بالای نااطمینانی و بی‌ثباتی سبب تعویق سرمایه‌گذاری در کشورهای در حال توسعه می‌گردد (هوزمن، ۲۰۱۸، ص. ۴).

۴.۲. درآمد گردشگری

گردشگری به عنوان موتور اقتصادی در هر کشوری تلقی می‌شود و یک عامل اصلی پیشرفت اجتماعی و اقتصادی از طریق درآمد صادرات، ایجاد شغل و توسعه زیرساخت‌ها است. گردشگری ورودی به عنوان یک سرویس معامله در سطح بین‌المللی به یکی از مهمترین معیارهای تجارت جهانی تبدیل شده است. برای بسیاری از کشورهای در حال توسعه این یکی از منابع اصلی درآمد ارز خارجی و بخش عمده صادرات است که فرصت‌های شغلی و توسعه بسیار مورد نیاز را ایجاد می‌کند. صنعت گردشگری از طرق مختلف همچون ارائه انواع خدمات اقامتی و تفریحی، فروش صنایع دستی هر منطقه، ایجاد نمایشگاه‌ها و جشنواره‌های مختلف به مناسبت‌های مختلف مذهبی، فرهنگی و ملی می‌تواند سبب ایجاد اشتغال و درآمدزایی داشته باشد.

با سرمایه‌گذاری در صنعت گردشگری می‌توان به پایداری درآمد در این صنعت دست یافت. میزان رشد درآمد گردشگری به وضعیت اقتصادی اجتماعی کشور وابسته است. وضعیت اقتصادی کشور تحت تأثیر شاخص‌های سرمایه‌گذاری و فضای کسب و کار هستند، شاخص‌هایی همچون امنیت، ثبات سیاسی، کیفیت قوانین و مقررات، حاکمیت قانون، فساد، شروع فعالیت، مجوز ساخت و ساز، ثبت اموال و دارایی‌ها، دسترسی به اعتبارات مالی، میزان

مالیات، تجارت برون‌مرزی و اجرای قراردادها هستند. هریک از این شاخص‌ها به تنهایی بر میزان درآمد گردشگری تأثیر دارند. همچنین روند درآمد گردشگری می‌تواند با عوامل و بحران‌های مختلفی تغییر یابد که می‌توان از بحران‌های طبیعی نظیر سیل، زلزله، سونامی؛ بحران‌های سیاسی نظیر جنگ، ترور، انقلاب‌ها و...؛ بحران‌های اقتصادی در مبداء و مقصد گردشگری به عنوان عوامل اثرگذار بر روند تغییرات درآمد گردشگری یاد کرد. جمع‌آوری و تحلیل اثر همه بحران‌ها و عوامل بر درآمد گردشگری کاری دشوار و سخت می‌باشد، ولی می‌توان اثر برخی بحران‌های حاد و چشمگیر را در درآمد گردشگری ردیابی کرد (تیموری، ۱۳۹۴، ص. ۲).

۴. ۳. مزایای کلیدی و تأثیر مثبت سرمایه‌گذاری در گردشگری

مزایای کلیدی و تأثیرات مثبت فضای سرمایه‌گذاری شامل موارد ذیل می‌باشد که در ادامه به توضیح هر یک از این موارد پرداخته می‌شود (رفیعی، ۱۳۹۷).

الف- توسعه اقتصادی

به دلایل مختلف گردشگری می‌تواند یک کاتالیزور مهم برای توسعه اقتصادی از سطح محلی به سطح ملی باشد. برای سرمایه‌گذاران، اگر گردشگری به طور مؤثر برنامه‌ریزی، توسعه و بازاریابی شود، این امر می‌تواند منجر به سرمایه‌گذاری جذاب مالی گردد. همچنین سرمایه‌گذاری در گردشگری می‌تواند برای اقتصادهای محلی جذاب باشد چرا که گردشگری باعث ایجاد خرید مستقیم، غیر مستقیم و القاء شده در طیف وسیعی از زنجیره‌های عرضه می‌گردد. اغلب این خریدها توسط شرکت‌های کوچک و متوسط محلی تامین می‌شود. برای دولت، افزایش سرمایه‌گذاری و خرید نیز منجر به افزایش درآمد مالیاتی که نتیجه آن تحریک سرمایه‌گذاری و هزینه‌های عمومی و احتمالاً رشد اقتصادی و توسعه می‌شود. در حالت کلی برای یک اقتصاد، گردشگری بین‌المللی می‌تواند یک منبع حیاتی ارز خارجی مورد نیاز آن کشور را فراهم آورد.

ب- مزایای کاهش فقر

همانطور که رشد گردشگری یک اقتصاد را تحریک می‌کند و منافع ذکر شده در بالا را ایجاد می‌کند، می‌تواند راه حل قابل توجهی برای کاهش فقر نیز باشد. از طریق افزایش خرید کالاهای محلی و خدمات، فرصت‌های اشتغال و کسب و کار را به ویژه برای کارگران غیر ماهر، زنان، و فقیران روستایی، مردم محروم و بومی افزایش می‌دهد. گردشگری به عنوان بخشی از خدمات، باعث تقویت ظرفیت ساخت و ساز در مناطق مختلف جهان می‌شود.

۴. ۴. ریسک‌های کلیدی و تأثیر منفی سرمایه‌گذاری در گردشگری

همانطور که در مورد مزایا و اثرات مثبت سرمایه‌گذاری در بالا بحث شد، خطرات و تأثیرات منفی سرمایه‌گذاری در گردشگری نیز مورد بحث قرار می‌گیرد که در ذیل مورد بررسی قرار می‌گیرد.

الف- تأثیرات زیست محیطی

کسب و کارهای گردشگری در انواع محیط‌ها، مناطق شهری و روستایی، دریایی، ساحلی و داخلی، جزایر و کوهستان فعالیت می‌کنند. در حال حاضر گردشگری پایدار به طور عمده با اثرات زیست محیطی متعددی ناشی از بی‌دقتی و بی‌توجهی در برخی از مقصدهای توریستی مواجه گشته است. تأثیرات ذکر شده در زیر به طور کلی در مورد مناطق شهری یا روستایی اعمال می‌شود و دو مورد آن برای زمین‌های حفاظت شده اعمال می‌گردد. فعالیت‌های گردشگری می‌تواند یک فشار بر زیرساخت‌های مقصد به همراه داشته باشد، که اگر پیش‌بینی نشده یا برنامه‌ریزی نشده باشد می‌تواند به محیط محلی آسیب برساند و کیفیت زندگی را کاهش دهد.

ب- ریسک‌های مالی

ریسک‌های مالی به طور کلی مربوط به انواع سرمایه‌گذاری خصوصی و عمومی و خارجی و داخلی مربوط می‌شود. آن‌ها همچنین به بسیاری از انواع زیرساخت‌های گردشگری وابسته هستند که به صورت سودآور عمل می‌کنند. در بیشتر موارد، موانع مالی است که بیشترین

مشکل را زمانی که سرمایه گذار، برای پروژه برنامه ریزی می کند، اتفاق می افتد و ممکن است بیش از هر چیز دیگری دلیل اصلی رها کردن سرمایه گذاران از انجام آن کار باشد. این به این دلیل است که اکثر پروژه ها به تعهدات وام های بلند مدت متکی هستند که نیاز به پروژه های دارد که توانایی آن را برای بازپرداخت بدهی ها براساس یک برنامه مشخص شده تعیین کند. بنابراین این ریسک پیش فرض، نگرانی اصلی برای حامیان مالی است.

۴. ۵. معرفی متغیرهای پژوهش

یکی از چالش های اساسی در ارتباط با فضای سرمایه گذاری و عوامل مؤثر بر آن، یافتن شاخص های مناسب جهت سنجش و برآورد آن است. امروزه شاخص های مختلفی در سطح بین المللی جهت محاسبه فضای سرمایه گذاری به کار گرفته می شود. در هر مطالعه ای بر حسب نیاز از هر یک از این شاخص ها استفاده شده است. مهمترین شاخص های فضای سرمایه گذاری شامل منابع طبیعی و محیط زیست، کیفیت و کارایی نیروی کار، سطح توسعه و دسترسی به زیرساخت ها، ثبات سیاسی و قابل پیش بینی بودن، ثبات اقتصاد کلان، بودجه دولتی، تعادل در تراز پرداخت ها، بدهی عمومی از جمله از خارج، کیفیت حکومت، سیاست های مقامات مرکزی و محلی، قانون مندی، کامل بودن و کیفیت زندگی اقتصادی، درجه آزادسازی، حاکمیت قانون، جرم و فساد، حفاظت از اموال، سطح مدیریت شرکت ها، میزان عملکرد توسط شرکای قراردادها، کیفیت سیستم مالیاتی و میزان بار مالیاتی، کیفیت سیستم بانکی و سایر مؤسسات مالی، دسترسی به اعتبار، باز بودن، قوانین مختلف اداری، فنی و اطلاع رسانی برای تجارت با کشورهای خارجی می شوند (خسانووا^{۴۰} و همکاران، ۲۰۱۸، ص. ۲).

چنانچه در گزارش توسعه بانک جهانی بیان شده می توان از شاخص های حکمرانی خوب به عنوان ملاک هایی جهت سنجش وضعیت کشورها در ایجاد محیط مناسب جهت سرمایه گذاری استفاده کرده است. این شاخص ها (کنترل فساد، حاکمیت قانون، کیفیت مقررات، کارایی دولت، حق اظهار نظر و پاسخگویی، ثبات سیاسی و عدم وجود خشونت و

تروریست) علاوه بر این که بر فضای سرمایه‌گذاری این کشورها تأثیرگذارند جزء شاخص‌هایی هستند که بر جذب گردشگر نیز مؤثر می‌باشند. این شاخص‌ها از طریق تأثیر بر هزینه‌های ایجاد کرده برای شرکت‌ها بر میزان بهره‌وری و در نتیجه رشد آن‌ها تأثیرگذارند. رشد اقتصادی شرکت‌ها سبب گسترش شرکت‌ها، سرمایه‌گذاری بیشتر و ایجاد اشتغال مولد و کاهش فقر می‌شود.

متغیرهای مستقل تحقیق شامل کنترل فساد، حاکمیت قانون، کیفیت مقررات، کارایی دولت، حق اظهار نظر و پاسخگویی، ثبات سیاسی و عدم وجود خشونت و تروریست و شاخص کلی فضای کسب و کار می‌باشد. متغیر وابسته در این پژوهش سهم درآمد گردشگری از GNP گردشگری می‌باشد. آمار مربوط به متغیرهای مستقل از بانک جهانی و آمار مربوط به متغیر مستقل از سایت شورای جهانی سفر و گردشگری^{۴۱} کسب گردیده است.

۴. ۵. ۱. کنترل فساد

به مفهوم استفاده از قدرت و امکانات عمومی جهت منافع شخصی است، که هر دو شکل کوچک و بزرگ فساد را شامل می‌شود (سایت بانک جهانی، ۲۰۱۷). این شاخص مفهوم‌هایی مانند فساد در میان مقامات رسمی، اثر بخشی تدبیرهای ضد فساد، تأثیر آن بر جذب سرمایه‌های خارجی، پرداخت اضافی یا رشوه و مانند آن را شامل می‌شود (مرادی و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۱۵۸). پر واضح است که در جامعه‌ای که فساد در بین کارکنان بخش دولتی و خصوصی وجود ندارد، منافع عمومی به صورت عادلانه و بر حسب شایستگی و میزان عملکرد آن‌ها توزیع می‌گردد. بنابراین سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف اقتصادی از جمله گردشگری افزایش یافته و در نتیجه درآمد گردشگری نیز افزایش می‌یابد.

۴. ۵. ۲. حاکمیت قانون

این شاخص میزان اعتماد به قوانین جامعه (به‌ویژه کیفیت اجرای قرارداد)، حقوق مالکیت، پلیس و دادگاه‌ها، و نیز احتمال جرم و خشونت، را نشان می‌دهد (سایت بانک جهانی، ۲۰۱۷). تعریف سازمان ملل از حاکمیت قانون به اصول حاکمیت اشاره دارد که در آن همه

41. <https://tool.wttc.org>

افراد و نهادهای خصوصی و دولتی (شامل خود دولت) در برابر قوانین پاسخگو هستند. قوانینی که به طور عمومی منتشر شده‌اند، به طور مساوی اجرا می‌شوند، به طور مستقل حکم می‌شوند و ضمناً سازگار با حقوق بشر بین‌المللی هستند (سامتی و همکاران، ۱۳۹۰، ص. ۱۶۷). در واقع این شاخص نمایانگر میزان اعتماد مردم به اجرای یکسان قوانین برای همه مردم جامعه است. پاسخگو بودن همه‌ی افراد در برابر قوانین فضای یکسان و امن اقتصادی را برای سرمایه‌گذاران در بخش‌های مختلف اقتصادی از جمله گردشگری فراهم می‌نماید؛ از دیگر سو سبب ایجاد امنیت اجتماعی و اقتصادی برای گردشگران شده و گردشگران با امنیت خاطر وارد کشور میزبان می‌شوند.

۴. ۵. ۳. کیفیت قوانین و مقررات

منظور از این شاخص، قابلیت دولت در تدوین و اجرای سیاست‌ها و مقرراتی است که سبب گسترش حضور و فعالیت‌های بخش خصوصی می‌شود. حضور هر چه بیشتر بخش خصوصی در اثر اجرای سیاست‌های تدوین شده از سوی دولت نشان از حکمرانی بهتر دارد (پاداش زیوه و خدایانه، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۹). کیفیت بالاتر قوانین و مقررات به معنی ساختار علمی و منطقی قوانین و مقررات است. در واقع تمامی قوانین و مقررات فعالیت‌های اقتصادی از جمله گردشگری بر مبنای منطقی و اصول علمی شکل گرفته‌اند و عادلانه و فراگیر هستند. بنابراین فعالیت‌های اقتصادی به خصوص فعالیت‌های مبتنی بر گردشگری رشد مناسبی خواهند داشت.

۴. ۵. ۴. کارایی دولت

در این شاخص، کیفیت خدمات عمومی، کیفیت بوروکراسی، صلاحیت حکمرانان شهری و میزان استقلال خدمات شهری از فشارهای سیاسی مدنظر است (پاداش زیوه و خدایانه، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۹). این شاخص بیشتر به بررسی کیفیت خدمات عمومی و عدم وابستگی خدمات اجتماعی به فشارهای سیاسی است. گردشگران تمایل به ورود به کشوری را دارند که از لحاظ استانداردهای خدمات عمومی در سطح بین‌المللی باشد و نسبت به هزینه‌ای که در کشور میزبان می‌کنند، به دور از فشارهای سیاسی، دولت به تعهداتش عمل کند.

۴. ۵. ۵. حق اظهار نظر و پاسخگویی

اعتراض و پاسخگویی به مفهوم میزان و درجه توانایی شهروندان یک کشور در تعیین و انتخاب دولت خود است یا به عبارتی میزان و درجه این که رئیس دولت، رئیس حکومت یا سایر افراد دارای مقام‌های سیاسی در کشور از طریق انتخابات آزاد از سوی مردم انتخاب شوند (پاداش زیوه و خداپناه، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۸). وقتی چنین حقی برای مردمان یک کشور محفوظ باشد بازتاب بین‌المللی آن بسیار قابل ملاحظه خواهد بود به طوری که برای مردمان دیگر کشورها این تصور شکل می‌گیرد که اگر دولتی به مردمان خود احترام می‌گذارد و خود را در برابر سؤالات آنان پاسخگو می‌داند، بنابراین دولتی است که در رفتار انعطاف‌پذیر و ملایم خواهد بود و همین امر می‌تواند انگیزه آنان را برای ورود به آن کشور تقویت کند (شاه‌آبادی و تلیانی، ۱۳۹۵، ص. ۱۲).

۴. ۵. ۶. ثبات سیاسی

در ادبیات مربوط، معمولاً ثبات سیاسی را به معنی قانونمند بودن تغییر دولت در نظر می‌گیرند یعنی جا به جایی دولت از طرق غیرقانونی یا ابزارهای خشونت آمیز نباشد. عمده بحث این شاخص مربوط به تروریسم و خشونت است. بر اساس این شاخص، هرچه احتمال نبودن ثبات سیاسی در یک کشور بیشتر باشد نشان‌دهنده حکمرانی ضعیف است و هرچه کشوری از ثبات سیاسی بیشتری برخوردار باشد، در زمینه حکمرانی خوب امتیاز بالاتری را کسب می‌کند (پاداش زیوه و خداپناه، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۸). بر این اساس می‌توان گفت یکی از اصلی‌ترین پارامترهای اساسی در شکل‌گیری محیط گردشگری برای انتخاب آگاهانه مقصد گردشگری، وجود یک محیط با شاخص‌های نهادی مطلوب به ویژه مؤلفه امنیت و ثبات سیاسی است. از این رو انتظار می‌رود شاخص‌های حکمرانی و مؤلفه‌های نهادی آن به عنوان یک متغیر اثرگذار بر درآمد حاصل از ورود گردشگران بین‌المللی به شمار آید (شاه‌آبادی و تلیانی، ۱۳۹۵، ص. ۱۱).

۴. ۵. ۷. شاخص کلی فضای کسب و کار

فضای کسب و کار جزئی از فضای سرمایه گذاری می باشد و نشان دهنده زیرساخت های مناسب کشور برای ایجاد کسب و کار جدید و دسترسی به منابع مالی است. اگرچه مفهوم فضای کسب و کار از دیرباز در نظریات و اندیشه های اقتصادی با تعاریف و عناوین دیگر مورد بررسی قرار گرفته است، اما از دهه ۱۹۹۰ تاکنون این مفهوم مورد توجه کشورها و نهادهای بین المللی قرار گرفته؛ به طوری که بخشی از اهداف و سیاست گذاری های کلان کشورها به بهبود فضای کسب و کار اختصاص می یابد (مکیان و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۷۵). فضای کسب و کار و سرمایه گذاری به مثابه محیط سیاسی، نهادی و رفتاری می باشد که بازدهی و مخاطرات مرتبط با فعالیت های اقتصادی و سرمایه گذاران را تحت تأثیر قرار می دهد (حکمتی فرید و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۹).

در این پژوهش از شاخص کلی فضای کسب و کار به عنوان یکی از متغیرهای مستقل مدل استفاده شده است. شاخص کلی فضای کسب و کار نشان دهنده فاصله فضای کسب و کار کشور تا نقطه بهینه فعالیت در سطح جهان است. در واقع شاخصی جهت مقایسه وضعیت کشورهای مختلف در توسعه کسب و کار و فاصله تا نقطه ایده آل می باشد. نمره گذاری این شاخص بین صفر تا صد است که بهترین عملکرد برای کشوری است با نمره ۱۰۰. شاخص کلی فضای کسب و کار، از میانگین گیری ساده از شاخص های: شروع فعالیت، مجوز ساخت و ساز، گرفتن برق، ثبت اموال و دارایی ها، گرفتن اعتبار، حمایت از سرمایه داران اقلیت، پرداخت مالیات، حل و فصل مشکلات، تجارت برون مرزی و اجرای قراردادهای حاصل می شود. به دلیل نبود آمار مربوط به برق برای تعدادی از کشورها، این شاخص از بین شاخص ها حذف شده و متوسط گیری از بین ۹ شاخص دیگر انجام شده است.

۵. یافته های تحقیق

قبل از پرداختن به نتایج روش پانل، به توصیف متغیرهای مورد بررسی در کشورهای مورد مطالعه پرداخته می شود. همانطور که نتایج جدول ۱ نشان می دهد تونس (۸/۸۳ درصد)، لبنان (۸/۸۰ درصد) و مراکش (۸/۷۹ درصد) بیشترین متوسط سهم درآمد گردشگری از GNP را

به خود اختصاص داده است. این در حالی است که متوسط سهم درآمد گردشگری از GNP در ایران ۲/۱۶ درصد است که نشان‌دهنده اندک بودن سهم درآمدهای گردشگری از GNP در ایران است. دامنه شاخص‌های حکمرانی خوب (ثبات سیاسی، کیفیت مقررات، کنترل فساد، حق اظهار نظر و پاسخگویی، اثربخشی دولت و حاکمیت قانون) بین ۲/۵- تا ۲/۵ است که عدد ۲/۵- نشان‌دهنده ضعیف بودن این شاخص است. هر چه این عدد به ۲/۵ نزدیکتر باشد نشان‌دهنده قوی‌تر بودن این شاخص می‌باشد. همانطور که نتایج جدول ۱ نشان می‌دهد متوسط تمام شاخص‌های حکمرانی خوب در کشورهای الجزایر، مصر، ایران، لبنان، مراکش، سوریه و یمن منفی است. این در حالی است که کشورهای کویت، قطر و امارات متحده عربی تنها در شاخص حق اظهار نظر و پاسخگویی نمره منفی کسب کرده‌اند و متوسط ۵ شاخص دیگر آن‌ها، مثبت است. آخرین شاخصی که مورد بررسی قرار می‌گیرد شاخص فضای کسب و کار است. این شاخص که از متوسط ۹ شاخص محاسبه شده است، اعداد بین صفر تا ۱۰۰ را به خود اختصاص می‌دهد که نزدیکتر بودن هر چه بیشتر به عدد ۱۰۰ نشان‌دهنده بهتر بودن شاخص فضای کسب و کار در آن کشور است. کشورهای امارات متحده عربی، قطر، بحرین و عمان در بین کشورهای مورد بررسی بیشترین مقدار شاخص فضای کسب و کار و کشورهای سوریه، الجزایر و مصر کمترین متوسط شاخص فضای کسب و کار را دارا هستند.

بعد از بررسی نتایج جدول ۱، به بررسی نتایج مدل پدل پدل پرداخته می‌شود. در ابتدا، باید ایستایی متغیرها با آزمون‌هایی همچون لوین-لین-چو، ایم، پسران، شین مورد بررسی قرار گیرد. با توجه به اینکه تعداد سال‌های مورد بررسی در این تحقیق کمتر از ۲۵ سال است (۱۱ سال) جهت جلوگیری از دست رفتن درجه آزادی و با توجه به نظرات بالتاجی، نیازی به آزمون ایستایی نمی‌باشد. لذا تمامی متغیرها در سطح وارد الگو می‌شوند.

بعد از بررسی ایستایی متغیرها، لازم است که ابتدا الگوی مناسب در این خصوص (الگوی عمومی، اثرات ثابت و اثرات تصادفی) انتخاب گردد. برای این منظور از آزمون‌های مختلف چاو^{۴۲} (F)، و هاوسمن^{۴۳} (خی دو) استفاده می‌شود. نتایج آزمون‌های مذکور نشان می‌دهد که

42. Chaw

43. Hausman

الگوهای پانل (اثرات ثابت و تصادفی) بر الگوی عمومی ترجیح داده می‌شود. بر اساس نتایج آزمون هاوسمن که انتخاب بین الگوی با اثرات ثابت و یا تصادفی می‌باشد، با توجه به نتایج به دست آمده می‌توان گفت که الگوی پانل با اثرات تصادفی مورد تأیید قرار می‌گیرد. همچنین با توجه به آزمون بروش پاگان، اثرات تصادفی نسبت به الگوی عمومی ارجحیت دارد (جدول ۲).

بنا به نظر بالتاجی، در پنل‌های بزرگ با سری‌های زمانی طولانی وابستگی بین بخشی مشکل بزرگی است (بیشتر از ۲۰ تا ۳۰ سال). این قضیه برای پنل‌های کوچکتر مسئله جدی نیست (تعداد سال اندک با تعداد کشورهای زیاد). آزمون همبستگی سریالی نیز برای پنل‌های بزرگ با زمان بیش از ۲۰ تا ۳۰ سال مشکل ساز است و برای پنل‌های کوچک مشکل ساز نیست. لذا در این تحقیق لزومی ندارد که وابستگی بین بخشی و همبستگی سریالی بررسی شود.

جدول ۱. میانگین متغیرهای تخمین زده شده در کشورهای مورد بررسی

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۷

نام کشور	سهم درآمد گردشگری از GNP	ثبات سیاسی	کیفیت مقررات	کنترل فساد	حق اظهار نظر و پاسخگویی	اثر بخشی دولت	حاکمیت قانون	شاخص فضای کسب و کار
الجزایر	۳/۳۵	-۰/۹۸	-۱/۰۴	-۰/۵۶	-۰/۹۳	-۰/۵۳	-۰/۷۷	۴۵/۵۰
بحرین	۵/۱۶	-۰/۷۰	۰/۷۰	۰/۲۱	-۱/۱۲	۰/۴۷	۰/۴۲	۶۴/۸۶
مصر	۶/۲۶	-۱/۱۳	-۰/۴۷	-۰/۶۶	-۱/۱۳	-۰/۵۸	-۰/۳۷	۴۹/۹۵
ایران	۲/۱۶	-۱/۱۴	-۱/۵۰	-۰/۷۱	-۱/۵۵	-۰/۴۸	-۰/۹۴	۵۳/۹۷
اردن	۵/۹۵	-۰/۴۹	۰/۲۰	۰/۱۸	-۰/۷۵	۰/۱۲	۰/۳۴	۵۲/۷۲
کویت	۲/۱۵	۰/۲۵	۰/۰۵	۰/۰۷	-۰/۵۹	۰/۰۲	۰/۳۸	۵۸/۵۳
لبنان	۸/۸۰	-۱/۷۱	-۰/۱۶	-۰/۰۹	-۰/۴۱	-۰/۳۷	-۰/۷۳	۵۶/۶۵
مراکش	۸/۷۹	-۰/۴۳	-۰/۱۴	-۰/۳۱	-۰/۶۹	-۰/۱۱	-۰/۲۰	۵۸/۹۲
عمان	۲/۳۱	-۰/۷۰	۰/۵۴	۰/۰۳	-۱/۰۷	۰/۲۸	۰/۴۷	۶۳/۳۲
قطر	۱/۸۲	۱/۰۷	۰/۶۰	۱/۰۴	-۱/۰۳	۰/۸۰	۰/۷۹	۶۳/۵۰
عربستان سعودی	۲/۷۶	-۰/۴۴	۰/۰۶	-۰/۰۳	-۱/۸۱	-۰/۰۰۳	۰/۱۳	۶۱/۸۰

نام کشور	سهم درآمد گردشگری از GNP	ثبات سیاسی	کیفیت مقررات	کنترل فساد	حق اظهار نظر و پاسخگویی	اثر بخشی دولت	حاکمیت قانون	شاخص فضای کسب و کار
سوریه	۵/۷۰	-۱/۶۶	-۱/۳۳	-۱/۲۵	-۱/۸۰	-۱/۰۴	-۱/۰۶	۴۴/۶۰
تونس	۸/۸۳	-۰/۳۹	-۰/۱۶	-۰/۱۴	-۰/۶۰	۰/۱۳	۰/۰۰۳	۶۱/۹۹
امارات متحده عربی	۸/۳۸	۰/۸۱	۰/۶۸	۱/۰۵	-۰/۹۷	۱/۱۲	۰/۵۰	۶۷/۷۰
یمن	۳/۳۴	-۲/۲۷	-۰/۸۳	-۱/۱۸	-۱/۳۳	-۱/۲۰	-۱/۱۸	۵۰/۶۱

جدول ۲. نتایج آزمون‌های انتخاب نحوه برآورد الگوی پانل در کشورهای مورد بررسی

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۷

آزمون	آماره	سطح معنی داری
آزمون چاو (F)	۱۳/۳۵	۰/۰۰۰
آزمون هاوسمن (خی دو)	۶/۶۳	۰/۴۶۸
آزمون بروش پاکان	۳۴۰/۴۰	۰/۰۰۰

جدول (۲) نتایج برآورد شاخص‌های فضای سرمایه‌گذاری بر درآمدهای گردشگری در کشورهای منتخب خاورمیانه در بازه زمانی ۲۰۱۶-۲۰۰۶ نشان می‌دهد. مقدار آماره آزمون والد^{۴۴} معنی داری کل مدل در سطح ۹۹ درصد را نشان می‌دهد و به این معنا است که نتایج برازش الگو از اعتبار مناسبی برخوردار است. نتایج نشان داد متغیرهای کیفیت مقررات، کنترل فساد، اثربخشی دولت و شاخص فضای کسب و کار بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP تأثیرگذار است و متغیرهای ثبات سیاسی، حق اظهار نظر و پاسخگویی و حاکمیت قانون تأثیرگذار نیست.

کیفیت مقررات در سطح ۹۹ درصد تأثیر مثبت و معنی داری بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP دارد. به عبارت دیگر به ازای یک درصد تغییر در این متغیر در صورت ثابت بودن سایر متغیرها، سهم درآمدهای گردشگری از GDP ۲/۲۸۱ واحد افزایش می‌یابد. کیفیت مقررات به نوعی بر روی سیاست‌های ناسازگار با بازار همچون سیاست‌های کنترل قیمت، نظارت بر سیستم بانکی و... تمرکز دارد (بانک جهانی، ۲۰۱۲ و کافمن و همکاران، ۲۰۱۰). بنابراین وجود مقررات با کیفیت بالا

باعث می‌گردد تا شرایط برای فعالیت در بخش گردشگری فراهم گردد و همین امر نیز منجر به افزایش سهم درآمدهای گردشگری از GDP خواهد شد.

کنترل فساد متغیر دیگری است که تأثیر منفی و معنی‌داری بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP دارد. به ازای یک واحد تغییر در این متغیر و ثابت بودن سایر شرایط، سهم درآمدهای گردشگری از GDP، ۲/۵۰۳ واحد کاهش می‌یابد. کنترل فساد به معنی جلوگیری از استفاده قدرت و امکانات عمومی در جهت منافع شخصی است (بانک جهانی، ۲۰۱۲). این شاخص مفهوم‌هایی مانند فساد در میان مقامات رسمی، اثر بخشی تدبیرهای ضد فساد، تأثیر آن بر جذب سرمایه‌های خارجی، پرداخت اضافی یا رشوه برای گرفتن مجوزهای اقتصادی و مانند آن‌ها را اندازه‌گیری می‌کند (لاک وود، ۲۰۱۰). بنابراین بالا بودن این عوامل که به نوعی باعث افزایش فساد می‌گردد منجر می‌شود که فعالیت در گردشگری و سایر بخش‌های تولیدی و خدماتی کاهش یابد که منجر به کاهش سهم درآمدهای گردشگری از GDP می‌گردد.

اثر بخشی دولت متغیر دیگری است که در سطح ۹۵ درصد تأثیر مثبت و معنی‌داری بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP در کشورهای خاورمیانه در بازه مورد بررسی دارد. به عبارت دیگر با فرض ثابت در نظر گرفتن سایر متغیرها، به ازای یک واحد افزایش در این متغیر، ۱/۴۹۹ واحد سهم درآمدهای گردشگری از GDP افزایش می‌یابد. اثربخشی دولت بیانگر کارآمدی دولت در انجام وظایف محوله است که شاخص مقولات ذهنی همچون کیفیت، تهیه و تدارک خدمات عمومی یا کیفیت نظام اداری، صلاحیت و شایستگی کارگزاران و استقلال خدمات همگانی از فشارهای سیاسی است (بانک جهانی، ۲۰۱۲). لذا در صورت کارآمد بودن دولت، گردشگری رونق می‌یابد. این رونق موجب افزایش درآمدهای گردشگری می‌گردد و به تبع آن سهم درآمدهای گردشگری از GDP افزایش می‌یابد.

آخرین متغیری که در این قسمت مورد بررسی قرار می‌گیرد، شاخص فضای کسب و کار است. ضریب این متغیر ۰/۰۸۱۳- می‌باشد که نشان می‌دهد به ازای یک واحد تغییر در این متغیر با فرض ثابت بودن سایر شرایط، سهم درآمدهای گردشگری از GDP، ۰/۰۸۱۳ واحد کاهش می‌یابد. دلیل این کاهش را می‌توان این طور بیان کرد که در این کشورها به دلیل شرایط نامساعدی که برای کسب و کار وجود دارد، افراد تمایل بیشتری به کسب و کارهای خدماتی نسبت به صنعت و کشاورزی دارند زیرا در فعالیتهای گردشگری، سرمایه کمتری نیاز است و زیرساخت‌های مناسب‌تری نسبت به صنعت و کشاورزی وجود دارد.

جدول ۳. نتایج برآورد الگوی شاخص‌های فضای سرمایه‌گذاری بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۷

متغیر	ضریب	خطای معیار	آماره Z (احتمال)
ثبات سیاسی	-۰/۲۷۸	۰/۲۰۷	ns(۰/۱۷۹) -۱/۳۴
کیفیت مقررات	۲/۲۸۱	۰/۵۳۲	*** (۰/۰۰۰) ۴/۲۸
کنترل فساد	-۲/۵۰۳	۰/۵۸۰	*** (۰/۰۰۰) -۴/۳۱
حق اظهار نظر و پاسخگویی	-۰/۲۵۰	۰/۳۸۶	ns(۰/۵۱۷) -۰/۶۵
اثربخشی دولت	۱/۴۹۹	۰/۶۸۶	** (۰/۰۲۹) ۲/۱۹
حاکمیت قانون	۰/۳۱۰	۰/۶۸۹	ns(۰/۶۵۳) ۰/۴۵
شاخص فضای کسب و کار	-۰/۰۸۱۳	۰/۰۱۸۵	*** (۰/۰۰۰) -۴/۳۹
عرض از مبدأ	۹/۶۸۲	۱/۳۲۶	*** (۰/۰۰۰) ۷/۳۰
آماره والد			*** (۰/۰۰۰) ۵۶/۱۰

** معنی‌دار در سطح ۹۵

*** معنی‌دار در سطح ۹۹ درصد

ns عدم معنی‌داری

۶. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

در این مطالعه به بررسی شاخص‌های فضای سرمایه‌گذاری بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP پرداخته شده است. برای این منظور و با توجه به گزارشات بانک جهانی، شاخص‌های حکمرانی خوب (ثبات سیاسی، کیفیت مقررات، کنترل فساد، حق اظهار نظر و پاسخگویی، اثربخشی دولت و حاکمیت قانون) و شاخص فضای کسب و کار (متوسط از ۹ زیر شاخص) مورد بررسی قرار گرفت. نتایج مطالعه نشان داد که متغیرهای کنترل فساد و شاخص فضای کسب و کار تأثیر منفی و معنی‌دار بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP دارد. در این ارتباط، سیسلیک و گوژک (۲۰۱۸) نیز در مطالعه خود به این نتیجه رسیدند که فساد به طور مستقیم مانع سرمایه‌گذاری و رشد اقتصادی می‌شود. متغیرهای اثر بخشی دولت و کیفیت مقررات در این مطالعه تأثیر مثبت و معنی‌داری بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP دارد. کروی‌فر و مجیدی‌فر (۱۳۹۶)، در مطالعه خود نشان دادند که اثربخش بودن دولت می‌تواند باعث جذب بیشتر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در صنعت گردشگری و

شکوفایی هر چه بیشتر این صنعت در ایران گردد. همچنین دوتا و کار (۲۰۱۸)، نشان دادند که حاکمیت قانون که منجر به اثربخش بودن دولت می شود به همراه مقررات بودجه برای گردشگری در استان های کشور هندوستان مکمل یکدیگر هستند.

نکته دیگری که باید به آن توجه شود این است که در بیشتر مطالعات، اهمیت سرمایه گذاری (فضای سرمایه گذاری) بر بخش گردشگری مورد بحث و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. بهبودی و باستانی (۱۳۸۹)، در مطالعه خود نشان دادند که در کشورهای در حال توسعه از طرف تعداد گردشگر به سوی سرمایه گذاری مستقیم خارجی رابطه علیت وجود دارد. متانی و امیری (۱۳۹۷)، در مطالعه ای که در استان مازندران انجام دادند به این نتیجه رسیدند که سرمایه گذاری در زیرساخت ها، ایجاد جاذبه های مناسب، ایجاد امنیت اقتصادی و اجتماعی برای سرمایه گذاران و در نظر گرفتن تسهیلات در حوزه گردشگری باعث توسعه گردشگری استان می گردد. سلواناتان و همکاران (۲۰۰۹)، نشان دادند که پیوند مستقیمی بین سطح سرمایه گذاری مستقیم خارجی و مدیران کارآفرین که به دنبال فرصت های سرمایه گذاری هستند در هندوستان وجود دارد. صمیمی و همکاران (۲۰۱۳)، در مطالعه ای که انجام دادند به این نتیجه رسیدند که بین سرمایه گذاری مستقیم خارجی با رشد و توسعه بخش گردشگری در کشورهای در حال توسعه رابطه مستقیمی وجود دارد. بانرجی و همکاران (۲۰۱۵)، نشان دادند که سرمایه گذاری بر گردشگری تأثیر مثبتی بر فعالیت بخش های مختلف گردشگری به خصوص هتل ها و رستوران ها دارد. کریستجاندوتیر (۲۰۱۶)، سرمایه گذاری مستقیم خارجی در صنعت مهمان نوازی در ایسلند و نروژ را مورد بررسی قرار داد. نتایج نشان دهنده علاقمند بودن سرمایه گذاران به سرمایه گذاری در این صنعت می باشد. ژو و همکاران (۲۰۱۷)، نیز نشان دادند که سرمایه گذاری های انجام شده در ساختمان سازی در بخش گردشگری تأثیر مثبت و قابل توجهی بر درآمد گردشگری در کشور چین دارد.

بنابراین با توجه به مطالب عنوان شده در بالا می توان موارد ذیل را پیشنهادات داد:

- ۱- با توجه به تأثیر کیفیت مقررات در افزایش سهم درآمدهای گردشگری از GDP، پیشنهاد می گردد که در کشورهای خاورمیانه مقررات مجدد مورد بازبینی قرار گیرد و

مقرراتی که به نوعی مانع از ورود سرمایه‌گذاران به بخش گردشگری می‌شود برطرف و مقررات تسهیل کننده در این زمینه تعریف گردد.

۲- فساد از جمله مواردی است که همواره تأثیر منفی بر کسب و کار داشته است و این متغیر در پژوهش حاضر نیز تأثیرگذار است. لذا پیشنهاد می‌گردد کنترل فساد در این کشورها جدی‌تر گرفته شود و با افراد و شرکت‌هایی که با در اختیار داشتن رانت‌هایی سعی در استفاده از منابع به نفع خویش هستند به شدت برخورد و مانع از فعالیت این افراد و شرکت‌ها شوند.

۳- دولت همواره نقش مهم و غیر قابل انکاری در زمینه فضای سرمایه‌گذاری، اشتغال، درآمد و... در کشورهای مختلف دارد. در این مطالعه نیز دولت و اثربخشی آن تأثیر مثبتی بر افزایش سهم درآمدهای گردشگری از GDP در کشورهای مورد بررسی داشته است. لذا پیشنهاد می‌گردد دولت با توجه به امکانات و منابعی که در اختیار دارد وظایف محوله خود را به بهترین نحو انجام دهد، کیفیت خدمات عمومی را افزایش و نظام اداری را بهبود و اصلاح نماید.

۴- با توجه به شرایط نامساعد فضای کسب و کار در بیشتر کشورهای خاورمیانه، پیشنهاد می‌گردد که دولت و بخش خصوصی با همکاری یکدیگر فضای مساعد برای کسب و کار در تمام زمینه‌ها را فراهم نمایند تا از این طریق بتوانند سهم درآمدهای گردشگری از GDP را افزایش دهند.

کتاب‌نامه

- ایمانی خوشخو، م. ح.، و علی‌زاده، و. ا. (۱۳۹۲). اقتصاد گردشگری (مروری بر پیشینه تحقیق در خارج و داخل). نشریه گردشگری، ۱(۱)، ۹۴-۱۱۴.
- بهبودی، د.، و باستان، ف. (۱۳۸۹). رابطه گردشگری و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در کشورهای در حال توسعه (رهیافت داده‌های تابلویی). فصلنامه اقتصاد مالی، ۴(۱۱)، ۸-۱.
- پاداش زیوه، ح.، و خداپناه، ب. (۱۳۹۴). برآورد تأثیر شاخص‌های حکمرانی خوب بر اقتصاد دانش بنیان در کشورهای منتخب. فصلنامه برنامه و بودجه، ۲۰(۳)، ۱۶۵-۱۸۷.

۴. تیموری، ا. (۱۳۹۴). وقوع بحران‌های سیاسی- اجتماعی و اثرات آن بر درآمد حاصل از گردشگری، نمونه موردی: کشورهای ایران، ترکیه و مصر. *فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، ۵(۲۰)، ۱-۱۴.
۵. حکمتی فرید، ص.، محمدزاده، ی.، و خزالی، د. (۱۳۹۵). اثر بهبود فضای کسب و کار و رعایت حقوق مالکیت فکری بر رشد اقتصادی کشورهای با درآمد متوسط به بالا. *پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی*، ۶(۲۲)، ۱۱۹-۱۳۰.
۶. حیدری چیا، ر.، و سلطانی، ن. (۱۳۹۳). تحلیلی بر نقش ثبات سیاسی و امنیت در توسعه صنعت گردشگری مطالعه موردی: منطقه خاورمیانه. *جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی*، ۲، ۲۰۹-۲۲۸.
۷. خوش‌فر، غ. (۱۳۹۵). اعتماد نهادی و سرمایه‌گذاری در واحدهای گردشگری (استان گلستان: مطالعه موردی). *مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری*، ۵(۱۶)، ۷۰-۷۷.
۸. رفیعی دارانی، ه. (۱۳۹۷). *بررسی فضای سرمایه‌گذاری با تأکید بر فرایندهای سازمانی و مدیریتی به منظور جذب سرمایه در گردشگری شهر مشهد*. جهاد دانشگاهی واحد مشهد.
۹. سامتی، م.، رنجبر، ه.، و محسنی، ف. (۱۳۹۰). تحلیل تأثیر شاخصهای حکمرانی خوب بر شاخص توسعه انسانی مطالعه موردی: کشورهای جنوب شرقی آسیا (ASEAN). *فصلنامه پژوهشهای رشد و توسعه اقتصادی*، ۱(۴)، ۱۸۳-۲۲۳.
۱۰. شاه آبادی، ا.، و مهری تلیابی، ف. (۱۳۹۵). تأثیر نهاد حکمرانی کشور میزبان بر درآمد گردشگری کشورهای در حال توسعه منتخب. *مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری*، ۵(۱۶)، ۳۰-۸.
۱۱. کروی، م.، و مجیدی‌فر، م. (۱۳۹۶). شناسایی عوامل مؤثر بر جریان‌ات و جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و رابطه آن با صنعت گردشگری. *فصلنامه گردشگری علم و فرهنگ*، ۵(۸)، ۳۸-۲۴.
۱۲. متانی، م.، و امیری، م. ر. (۱۳۹۷). بررسی نقش سرمایه‌گذاری و طرح‌های عمرانی در توسعه صنعت گردشگری مازندران (مطالعه موردی: شهرستان سوادکوه). *فصلنامه نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی*، ۱۰(۳)، ۲۱۹-۲۰۳.
۱۳. محمدی، ف. (۱۳۹۰). *بررسی عوامل اقتصادی مؤثر بر تصادفات جاده‌ای در ایران*. (۱۳۵۰-۱۳۸۸). پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان.

۱۴. مرادی، ا.، رهنما، ع.، و حیدریان، س. (۱۳۹۶). تأثیر شاخص‌های حکمرانی خوب بر کنترل فساد (مطالعه موردی: کشورهای خاورمیانه و جنوب آسیا). *فصلنامه اقتصاد مقداری (بررسی‌های اقتصادی سابق)*، ۱۴(۴)، ۱۵۱-۱۸۲.
۱۵. مکیان، س. ن.، امامی میبدی، م.، و عشرتی، س. (۱۳۹۲). فضای کسب و کار، راهبرد رشد؛ مقایسه کشورهای اسلامی منطقه منا و سازمان توسعه و همکاری‌های اقتصادی. *پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی*، ۳(۱۱)، ۷۵-۸۴.
۱۶. موسوی شقایق، م.، امین بیدختی، ع. ا.، اسماعیل شهابی، م. (۱۳۹۱). تأثیر بی ثباتی سیاسی خاور میانه بر صنعت گردشگری ایران در دوره پس از ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱. *فصلنامه روابط خارجی*، ۲، ۲۱۱-۲۴۰.

17. Bakieva, I., & Khashimova, Naima.A. (2017). Logical Organization of Investment Climate and its Influence on Investment Potential. *Management Review: An International Journal*, 12, 77-86.
18. Baltagi, B. H. (2005). *Econometric analysis of panel data*, Third Edition, New York: John Wiley and Sons.
19. Banerjee, O., & Cicowiez, M. (2015). *A Quantitative Framework for Assessing Public Investment in Tourism - An Application to Haiti*, *Documento de Trabajo, No. 180*. Universidad Nacional de La Plata, Centro de Estudios Distributivos, Laborales y Sociales (CEDLAS), La Plata.
20. Chingarande, A. (2014). Does political instability affect tourism: a case of Egypt? *International journal of social relevance and concern*, 2 (6), 1-4.
21. Cieslik, A., & Goczek, L. (2018). Control of corruption, international investment, and economic Growth- Evidence from panel data. *World development*, 103, 323-335.
22. Dollar, D., Hallward-driemeier, M., & Mengistae, T. (2005). Investment Climate and Firm Performance in Developing Economies. *Economic Development and Cultural Change*, 54 (1), 1-31.
23. Dutta, N., & Kar, S. (2018). Relating rule of law and budgetary allocation for tourism: Does per capita income growth make a difference for Indian states? *Economic modelling*, 71, 263-271.
24. Endo, K. (2006). Foreign direct investment in tourism- flows and volumes. *Tourism Management*, 27(4), 600-614.
25. Escribano, A., Guasch, J., Luis Orte, M. de., & Pena, J. (2009). Investment Climate Assessment in Indonesia, Malaysia. The Philippines and Thailand. *The Singapore Economic Review*, 54(3), 335-366.
26. Fauzel, Sh., Seetanah, B., & Sannasee., R. V. (2017). Analysing the impact of tourism foreign direct investment on economic growth: Evidence from a small island developing state. *Tourism Economics*, 23(5), 1042-1055.

27. Flecher, J., & Morakabati, Y. (2008). Tourism activity, terrorism and political instability within the commonwealth: the cases of Fiji and Kenya. *International Journal of tourism Research*, 10(6), 537-556.
28. Gholi Poursalamani, A. (2007). Comparative Study of Tourism Industry in Iran & Turkey, *Quarterly Journal of Business Review*, 23, 341-351
29. Hsiao, C. (2003). Autoregressive modeling and money-income causality detection. *Journal of Monetary Economics*, 7(1), 85-106.
30. Huisman, J. (2018). *The Effects of Innovation and Investment Climate on Employment in South Asia*. (DFID Working Paper). Tilburg: Tilburg University.
31. Khasanova, S., V. Ryazantsev, S., V. Miroshnichenko, R., Ya. Bogdanov, I. V., & Martynenko, S. (2018). Realization of investment profitability of regional projects: Climate and mechanism of investment in the regions of the Russian Federation. *Revista Espacio*, 39(31), 20-34.
32. Kinda, T., Plane, P., & Ve'ganzone's-Varoudakis, Marie-Ange. (2011). Firm productivity and investment climate in developing countries: how does Middle East and North Africa manufacturing perform? *The Developing Economies*, 49(4), 429-462.
33. Kristjánsdóttir, K. (2016). Foreign direct investment in the hospitality industry in Iceland and Norway, in comparison to the Nordics and a range of other OECD countries. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 16(4), 395-403.
34. Kuznetsova, S., & Vakulich, M. (2017). Investment Climate Rating Evaluation: The Case of Ukrainian Economy. *Financial Risk and Management Reviews*, 3(1), 1-12.
35. Litvinenko, I. L., Grabar, A. A., Tikhomirov, E. A., Tupchienko, V. A., Yudenkov, Y. N., and Gabidullina, C. F. (2016). Conditions and Factors of the Positive Investment Climate Formation of Social and Economic System of the Region. *International Review of Management and Marketing*, 6(65), 253-260.
36. Mushtagh, A., & Zaman, K. (2014). The relationship between political instability, terrorism and tourism in Saarc region. *Journal of Economic info*, 1(1), 23-40.
37. Samimi, A.J., Sadeghi, S., & Sadeghi, S. (2013). The relationship between foreign direct investment and tourism development: evidence from developing countries. *Institutions and Economics*, 5(2), 59-68.
38. Seetanah, B., Durbarry, R., & Ragodoo, J. F. N. (2010). Using the panel cointegration approach to analyse the determinants of tourism demand in South Africa. *Tourism Economics*, 16(3), 715-729.
39. Selvanathan, S., Selvanathan, E. A., & Viswanathan, B. (2009). *Causality between foreign direct investment and tourism: Empirical evidence from India* (Working Paper 46/2009). Chennai, India: Madras School of Economics.

40. Sokhanvar, A. (2019). Does foreign direct investment accelerate tourism and economic growth within Europe? *Tourism management perspectives*, 29, 86-96.
41. Tang, C. F. (2012). Temporal Granger Causality and the Dynamics Relationship between Real Tourism Receipts, Real Income and Real Exchange Rates in Malaysia. *International Journal of Tourism Research*, 15(3), 1-17.
42. World Bank. (2005). *World Development Report 2005: A Better Investment Climate for Everyone*. World Bank and Oxford University Press. Washington, D. C.
43. World Bank. (2017). Available online: <https://datacatalog.worldbank.org/dataset/worldwide-governance-indicators>.
44. Zhou, M., Li, X., Pan, B., Yang, X., Wen, F., & Xia, X. (2017). Effect of Tourism Building Investments on Tourist Revenues in China: A Spatial Panel Econometric Analysis. *Emerging Markets Finance and Trade*, 53(9), 1973-1987.

